

Martin de Haan

Tovertaal

Martin de Haan (1966) vertaalde werk van o.a. Diderot, Houellebecq, Proust en Kundera. In 2013 werd hem de Letterenfonds Vertaalprijs toegekend. Samen met Rokus Hofstede – met wie hij ook al vele jaren het blog Hof/Haan schrijft – vertaalde hij werk van Denon, Jauffret en Proust. Op verzoek van het vertaaltijdschrift Filter schreef hij in 2002 een viertal recensies van het nieuwe, veelbelovende vertaalprogramma Tovertaal®. De stukken – hier nu gebundeld als VertaalVerhaal – deden veel stof opwaaien in de beroepsgroep, die zichzelf al overbodig zag worden, en trokken de aandacht van o.a. Van Dale en de vertaalafdeling van de EU. Zelfs het Lira bulletin schreef erover, bij penne van Nelleke van Maaren. Inmiddels gebruiken vrijwel alle vertalers het programma en behoren dodelijke deadlines en verschrikkelijke vertaalfouten definitief tot het verleden.

Tovertaal

1. Laten we de dingen beter maken

Over de (on)mogelijkheid van een vertaalmachine is veel gezegd en geschreven. Zelf heb ik altijd tot de sceptici behoord. Ik herinner me nog heel goed hoe Philipstopman Cor Boonstra in een interview verklaarde dat we binnen enkele jaren een apparaat konden verwachten dat zelfstandig teksten in keurig Nederlands zou kunnen vertalen. Dat moet in 1996 of 1997 zijn geweest, en ik versnipperde de krant waarin die blaaskaak zijn beweringen deed met een schampere schaterlach in de kattenbak. ‘Philip, stop, man!’ riep ik nog. Inmiddels zijn we enkele jaren verder, en wat blijkt? Boonstra had gelijk, hij was geen blaaskaak maar een nuchtere *frontrunner* die met voorkennis van zaken sprak. Op mijn Windowsbureaublad prijkt namelijk de allereerste bètaversie van Tovertaal, ‘de TOTale VERTAALoplossing’. En vraag me niet hoe, maar hij doet het.

De bediening is vrij eenvoudig, al kost het mij als verstokte alfa altijd moeite om zo’n slecht gedocumenteerde bètaversie onder de knie te krijgen. Het installeren lukt nog wel, maar probeer er maar eens achter te komen welke opties relevant zijn en welke niet. Toen ik ten einde raad het woord ‘relevant’ intypte in de helpfunctie van Tovertaal, leverde dat honderden hits op, want het programma houdt rekening met typefouten en was zo vriendelijk in ‘relevant’ een onbedoeld anagram van ‘vertalen’ te herkennen – daar had ik dus niets aan (dat begint goed, dacht ik, dat begint goed). Maar na een tijdje ploeteren werd me duidelijk dat álle opties relevant konden zijn, mits in de juiste situatie geactiveerd. Eigenlijk is dat ook wel zo logisch: als je zoals ik vanuit het Frans vertaalt heb je meestal niet zo heel veel aan een botanisch woordenboek Micronesisch-Kiribatisch of een extra module technisch Amhaars, maar wel aan een digitale versie van de befaamde *Dictionnaire de Trévoux* uit 1743 (o, mijn geliefde Diderot!) of een hedendaags erotisch woordenboek Frans-Nederlands (handig voor de nieuwe Houellebecq...).

De producent van Tovertaal heeft overeenkomsten gesloten met tal van aanbieders van lexicale en grammaticale software, en het resultaat ligt er niet om: zo’n 3500 woordenboeken en andere taalmodules kunnen momenteel naadloos in het programma worden geïntegreerd, waaronder niet de minste: de *Oxford English Dictionary*, de dikke *Van Dale*, het *WNT*, de *Grand Robert*, het *Grand atelier historique de la langue française* (dat op zichzelf al 14 grote historische woordenboeken bevat, o.a. Trévoux, Littré, Richelet, Furetière, Nicot), alle opeenvolgende versies van de *Dictionnaire de l’Académie française*, de grote *Duden* en noem maar op. De toekomstige gebruiker van Tovertaal zal al die modules met flinke korting kunnen aanschaffen, en voor een luttele vierduizend euro heb je dan een behoorlijk compleet instrumentarium in huis, als je je tenminste tot één taalcombinatie beperkt.

Maar die woordenboeken zijn nog maar het begin. Je kunt Tovertaal namelijk ook laten zoeken op internet (met een ingebouwde versie van het befaamde

zoekprogramma Copernic) of gebruik laten maken van een zelf ingevoerd tekstcorpus: het volledige werk van Couperus, de verzamelde Queneauvertalingen van Jan Pieter van der Sterre, alles is mogelijk. Dat kost natuurlijk wel wat tijd, want scannen is bijna net zo vermoeiend als vertalen. In deze eerste test zal ik me dan ook beperken tot de primaire vertaalfuncties van het programma, die trouwens al verbluffend genoeg zijn.

De eerste zin die ik probeerde, nog altijd sceptisch gestemd, was kinderlijk eenvoudig: 'Il pleut.' Tovertaal hoeft er geen seconde over na te denken: 'Het regent.' Volgende zin, al heel wat minder eenvoudig (hoewel een stuk kinderlijker), nu maar eens de andere kant op: 'Ik heet Tovertaal, ik ben een vertaalprogramma.' Geen enkel probleem: 'Je m'appelle Tovertaal, je suis un logiciel de traduction.' Logiciel! Daar zou ik zelf nooit op zijn gekomen. En het ding is blijkbaar geprogrammeerd om eiggennamen onvertaald te laten. Hoe dan ook, het resultaat is verbazingwekkend.

Dan maar eens een echte instinker proberen, bijvoorbeeld een zin uit Houellebecq's debuutroman *Extension du domaine de la lutte* die zowel de Duitse als de Engelse vertaler verkeerd heeft begrepen: 'La Vendée me rappelait de nombreux souvenirs de vacances (plutôt mauvais du reste, mais c'est toujours ça).' Leopold Federmair (zou dat een pseudoniem zijn?) vertaalt in *Ausweitung der Kampfzone*: 'Die Vendée rief mir zahlreiche Ferienerrinerungen ins Gedächtnis (eher schlechte, aber so ist das immer).' En zijn Engelse collega Paul Hammond maakt ervan in *Whatever*: 'The Vendée brought back lots of holiday memories for me (rather bad ones in fact, but such is life).' Het gaat om dat laatste stukje, 'mais c'est toujours ça'. Zelf had ik in *De wereld als markt en strijd* het volgende: 'De Vendée riep allerlei vakantieherinneringen bij me op (nogal slechte overigens, maar dat is beter dan niets).' Inderdaad betekent 'c'est toujours ça' (of 'c'est toujours ça de pris') niet 'zo is het altijd', maar 'dat is alvast iets' (cf. *Trésor de la langue française*, s.v. 'Cela', I, C, 8). Wat zou Tovertaal ervan maken? 'De Vendée riep tal van vakantieherinneringen bij me wakker (vrij slechte overigens, maar dat is beter dan niets).' Bijna letterlijk hetzelfde! Dat programma is echt een mirakel!

Ook andere valkuilen werden elegant omzeild: de vaak voorkomende misvertaling van 'autrement' met 'anders' in constructies van het type 'des âmes autrement trempées que celles des mortels' (Michel Onfray), waarin 'autrement' de waarde van een vergrotende trap heeft ('harder gestaald'); de onjuiste weergave van 'inquiétante étrangeté' met 'verontrustende vreemdheid' in plaats van met het Freudiaanse begrip 'Unheimlichkeit' (het Engelse *uncanny*); en niet te vergeten mijn eigen stokpaardje, de komma die Fransen niet en wij wel zetten aan het begin van een uitbreidende bijvoeglijke bijzin. 'Elle traversait la cour avec les seaux qu'elle déversait sur les carrelages' (Michèle Desbordes) werd heel netjes: 'Ze stak de binnenplaats over met de emmers, die ze uitgoot over de tegels.' Zelf zou ik hier overigens eerder kiezen voor '...en goot die uit over de tegels', maar dat is misschien een kwestie van smaak, en van context natuurlijk.

Kortom, het begin is meer dan veelbelovend. In de volgende tests hoop ik dieper te kunnen ingaan op de mogelijkheden die het programma biedt, met name op het stilistische vlak. Wat te denken van een Proustvertaling in de stijl van Couperus

(of nog mooier: in de stijl van Proust)? Of een herschrijving van *De ontdekking van de hemel* in de stijl van Herman Brusselmans? Het moet allemaal kunnen, als ik de wervende kreten moet geloven die tijdens de installatie van Tovertaal in beeld verschijnen.

Als uitsmijter ten slotte nog één vertaalvoorbeeld. In het geciteerde vraaggesprek pareerde Cor Boonstra de kritiek van de interviewer op de inmiddels bekende slogan van zijn bedrijf ('Let's make things better!') door nors te constateren dat die alleen in Nederland verkeerd werd begrepen. Wat maakt Tovertaal in het Engels van de zin 'Laten we de dingen beter maken'? Juist ja: 'Let's improve things.'

2. Trouwen doe je omdat je van elkaar houdt

Citaten in een literair werk zijn voor een vertaler altijd een reden om extra alert te zijn. De auteur laat een vreemde stem spreken in zijn eigen tekst, er vindt een stijlsprong plaats, de doorgaande beweging wordt onderbroken. Voor de gebruiker van Tovertaal vormen citaten dan ook een prachtige gelegenheid om zich uit te leven in de wat woestere stijlexperimenten. Ik werk nu ruim drie maanden met het programma, het ambachtelijke vertaalwerk kan ik inmiddels volledig aan Tovertaal overlaten, de snelheid overtreft mijn stoutste dromen, maar hele dagen achtereen alleen maar pagina's scannen is ook niet alles, dus elk citaat dat ik tegenkom koester ik als een kleinood.

Het citaat dat ik in deze test centraal wil stellen, staat in *Plateforme*, de roman waarmee Michel Houellebecq heel Frankrijk vorig najaar weer eens op zijn kop zette, en die ik momenteel vertaal voor De Arbeiderspers. Houellebecq pasticheert veelvuldig andere 'discoursen' (dit keer vooral uit de wereld van marketing en toerisme), maar ook van letterlijke citaten is hij niet vies. Een bron waaruit hij regelmatig put is het werk van de negentiende-eeuwse filosoof en socioloog Auguste Comte (1798-1857), de grondlegger van het positivisme. In *Elementaire deeltjes* zijn twee hoofdstukmotto's aan het werk van Comte ontleend en komt die bovendien nog twee keer uitgebreid ter sprake, in *Plateforme* is opnieuw een hoofdstukmotto uit zijn werk afkomstig en leest Michel, de ikpersoon, verschillende boeken van de filosoof. In hoofdstuk 5 van het tweede deel, na te hebben verteld hoe hij zijn pogingen om oosters te leren koken heeft opgegeven ('het was te ingewikkeld voor me, je moest een nieuw evenwicht tussen de ingrediënten zien te vinden, de groenten moesten op een speciale manier worden gesneden, het was haast een andere manier van denken') en is overgegaan op de Italiaanse keuken ('toch wat dichterbij huis'), citeert Michel een passage waarin Comte de 'merkwaardige metafysische dwaling' bestrijdt die het gezin als een samenleving in het klein beschouwt:

Fondée principalement sur l'attachement et la reconnaissance, l'union domestique est surtout destinée à satisfaire directement, par sa seule existence, l'ensemble de nos instincts sympathiques, indépendamment de

toute pensée de coopération active et continue à un but quelconque, si ce n'est à celui de sa propre institution. Lorsque malheureusement la coordination des travaux demeure le seul principe de liaison, l'union domestique tend nécessairement à dégénérer en simple association, et même le plus souvent elle ne tarde point à se dissoudre essentiellement.

Dit is geen al te moeilijk Frans, en in de standaardinstelling maakt Tovertaal er in een wip het volgende van:

Omdat ze voornamelijk op genegenheid en dankbaarheid berust, is de echtelijke verbintenis vooral bestemd om rechtstreeks, door haar bestaan alleen, al onze affectieve instincten te bevredigen, los van elke gedachte aan een actieve, aanhoudende samenwerking met welk doel dan ook, behalve dat van haar eigen instelling. In het ongunstige geval dat de onderlinge werkverdeling het enige bindende principe blijft, heeft de echtelijke verbintenis onherroepelijk de neiging te verworden tot een eenvoudig maatschap, en meestal duurt het dan niet lang voordat ze fundamenteel uiteenvalt.

Dat kan er goed mee door, lijkt me. Maar de grote vraag bij dit soort citaten is natuurlijk wat voor functie ze precies hebben binnen de context – misschien is een zo neutraal en helder mogelijke vertaling wel helemaal niet de beste oplossing. Inderdaad zijn er genoeg argumenten die ervoor pleiten het citaat in een ander, formeler register te vertalen. Ten eerste wordt het werk van Comte een paar pagina's eerder omschreven als 'saai en compact', Michel moet dezelfde pagina vaak drie of vier keer opnieuw lezen. Ten tweede moet het citaat duidelijk een komisch schokeffect hebben, zo vlak na de passage over Michels culinaire pogingen; het kan geen kwaad dat effect te benadrukken door Comte precies het taaltje te laten bezigen dat wij van een negentiende-eeuwse positivist verwachten. En ten derde kan het gebruik van een duidelijk gemarkeerd stijlregister in dit programmatische citaat, dat nauw verbonden is met Houellebecqs eigen maatschappijkritiek, een manier zijn om 's mans kenmerkende ambiguïteit (de inmiddels befaamde *second degré*, waarbij niet duidelijk is of een uitspraak serieus of ironisch moet worden opgevat) voor de Nederlandstalige lezer voelbaar te maken. Kortom, reden genoeg om de instellingen van Tovertaal een beetje aan te passen. Na wat extra woordenboekmodules te hebben geactiveerd en een lichte voorkeur voor verouderde, minder frequente en formele woorden kenbaar te hebben gemaakt, kreeg ik de volgende output:

Aangezien de huiselijke verbintenis bepaaldelijk op genegenheid en erkentelijkheid is gefundeerd, is zij door haar loutere bestaan inzonderheid geroepen om rechtstreeks het geheel van onze affectieve instincten te bevredigen, onafhankelijk van iedere gedachte aan een actieve, aanhoudende coöperatie met enig doel, behoudens dat van haar eigen instandhouding. Indien de onderlinge taakafstemming ongelukkigerwijze het enige liërende

principe blijft, vertoont de huiselijke verbintenis onherroepelijk de tendentie te verworden tot een eenvoudig maatschap, en meestentijds valt zij weldra wezenlijk uiteen.

Is dat de toon van een negentiende-eeuwse positivistische filosoof? Het zou goed kunnen. In ieder geval maakt het citaat nu een behoorlijk stijve en daardoor komische indruk, die goed overeenstemt met de drie punten die ik hier boven heb opgesomd. Of zou het nog niet voldoende zijn? Ik zet alle relevante toeters en bellen voluit en lees dan het volgende op mijn scherm:

In aanmerking genomen dat de unio domestica bepaaldelijk op geneegenheid en erkentelijkheid is gefondeerd, is zij door haare loutere existentie inzonderheid geroepen om onmiddellijk 't geheel onzer affectieve aandriften te bevreedigen, los van iedere gedachte aan eene werkzaame, gestadige coöperatie met eenigerlei doel, behoudens dat haarer eigen instandhouding. Zoo 't onderlinge afstemmen der taken ongelukkiglijk het eenige vereenigende beginsel blijft, vertoont de unio domestica de onafwendbare tendentie tot eene gemeene samenwerking te veraarden, en valt zij in den regel alras wezenlijk uiteen.

Tja, wat moeten we hiervan denken? Het kan, het is gewaagd, het ziet er behoorlijk negentiende-eeuwsefilosoferig uit, maar als ikzelf als recensent zo'n vertaling zou moeten beoordelen, zou ik waarschijnlijk niet aarzelen het woord 'effectbejag' in de pen te nemen. Zo zie je maar weer: ambacht (in dit geval pure rekenkracht) alleen is niet voldoende, er moeten ook nog esthetische beslissingen worden genomen, die alles te maken hebben met de visie die je als vertaler op het werk hebt ontwikkeld: het 'zo heb ik het gelezen'-principe, dat van elke goede (dat wil zeggen beargumenteerde) vertaling een uiterst verfijnde vorm van literaire kritiek maakt.

Tot slot – ik kan het niet laten – een vertaling met totaal andere instellingen, die nog maar eens bewijst hoezeer Tovertaal zijn naam eer aandoet:

Trouwen doe je omdat je van elkaar houdt en elkaar dankbaar bent. Als je een gezinnetje sticht, kun je onbekommerd je amoureuze impulsen botvieren, zonder daarbij met je partner een ander doel in de gaten te hoeven houden dan dat je elkaar niet kwijt wilt. Wanneer je de pech hebt dat je huwelijk alleen nog maar door afspraken overeind gehouden wordt, is je partner al gauw niks anders meer dan een ordinaire zakenrelatie. Als het eenmaal zover is gekomen, kan de bom elk moment barsten.

In de volgende aflevering aandacht voor de grootste Franse schrijver van de vorige eeuw: Marcel Proust.

3. De zoekgeraakte tijd

Marcel Proust, wie kent hem niet. Zijn meesterwerk, de megaroman *Op zoek naar de verloren tijd*, is onlangs herdrukt in een goedkope editie (7 delen in cassette, 3472 pagina's, € 69,50) in de onvolprezen en zwaar bekritiseerde vertaling van het trio C.N. Lijsen, M.E. Veenis-Pieters en Thérèse Cornips, dus vanaf nu is zelfs de prijs geen excuus meer. Maar de Nederlandse Proust is de Franse niet, verzekeren de snobs ons, en ze hebben nog gelijk ook: een vertaling kán niet identiek zijn aan het origineel. Gelukkig maar, trouwens, want nu kunnen we tenminste nog hopen dat er ooit een tweede Proustvertaling zal komen, en een derde, en een vierde – die niet perse beter zullen zijn, maar in ieder geval een andere visie op de tekst zullen geven. En wie weet, misschien wordt Arnon Grunberg dan op zijn zeventigste alsnog een liefhebber.

Mijn eigen actieve bemoeienis met Proust dateert van vorig jaar, toen *De revisor* een vertaler zocht voor een passage uit *Le Temps retrouvé*. Het werd het zinnelijke debuut van de driekoppige dame Marjan Hof (Martin de Haan, Jan Pieter van der Sterre en Rokus Hofstede), die inmiddels ook haar eerste grote vertaling in voorbereiding heeft: een geheel nieuw samen te stellen versie van *Contre Sainte-Beuve*, het nooit voltooid project waaraan Proust omstreeks 1908 werkte, en dat in feite als een soort oer-*Recherche* kan worden beschouwd. Uiteraard zal Tovertaal bij die vertaling een belangrijke rol spelen. Nu al kan ik zo'n tachtig procent van het werk aan het programma overlaten (waardoor de verschijning van de nieuwe Houellebecq met maar liefst twee maanden is vervroegd!), en als binnenkort ook mijn twee collega's zich ermee vertrouwd hebben gemaakt, ontstaat er een bijna ideale vertaalsituatie: wij drieën hoeven alleen te bakkeleien over de dingen die er echt toe doen (de compositie van het boek, de vertaalstrategie, de vraag wat voor indruk de tekst moet wekken, de registerwisselingen, kortom alles wat het woordniveau overstijgt en vertalen tot een uitvoerende kunst maakt), de computer doet de rest. Het enige nadeel is nog altijd dat de originele teksten eerst moeten worden gescand of overgetypt, maar het schijnt dat ze dat in India goedkoop kunnen doen, misschien moeten we dat maar eens overwegen.

Toen Marjan Hof haar eerste vertaling voor *De revisor* maakte, bestond Tovertaal nog niet. Het is daarom misschien een aardig idee om eens te kijken hoe het programma bepaalde problemen zou hebben opgelost waarop wij destijds zijn gestuit. Neem bijvoorbeeld de volgende passage (p. 459 in deel vier van de nieuwe Pléiade):

La seule chose un peu triste dans cette chambre d'Eulalie était qu'on y entendait le soir, à cause de la proximité du viaduc, les hululements des trains. Mais comme je savais que ces beuglements émanaient de machines réglées, ils ne m'épouvantaient pas comme auraient pu faire, à une époque de la préhistoire, les cris poussés par un mammoth voisin dans sa promenade libre et désordonnée.

Wij maakten daar in *De revisor* (jaargang 2001, nr. 2) uiteindelijk het volgende van:

Het enige ietwat naargeestige in die kamer van Eulalie was dat je er 's avonds het huilen van treinen hoorde, want het viaduct was dichtbij. Maar omdat ik wist dat dat geloei afkomstig was van door mensenhand gecontroleerde machines, maakte het me niet bang, zoals ergens in de prehistorie het geval zou zijn geweest als ik vlak naast me een mammoet had horen razen die vrij en onbeheerst rondliep.

Ik vind dat ook nu nog een redelijke vertaling, waaraan de moeite en de meningsverschillen niet af te zien zijn. Zo wilde een van ons 'les hululements' vertalen met 'het uilachtige huilen', waarna er een felle discussie ontstond over de vraag hoe specifiek 'ululer' nu eigenlijk is (volgens de *Grand Robert* slaat het op de roep van nachtvogels in het algemeen, en niet alleen van uilen), hoe een trein 's avonds op een viaduct precies klinkt (gaat het om de stoomfluit?), en hoe de Nederlandse lezer het woord 'huilen' interpreteert (want de associatie met verdriet en tranen is natuurlijk ongewenst). Uiteindelijk werd het dus 'huilen' tout court, met als argument dat 'uilachtig' de metafoor te expliciet en te nadrukkelijk maakt. Verder waren ook de 'machines réglées' en de 'mammouth voisin dans sa promenade libre et désordonnée' lastig te vertalen. In ieder geval moest de tegenstelling tussen 'réglée' (ordelijk, gecontroleerd) en 'désordonnée' (ongeregeld, ongecontroleerd) worden overgenomen, want daar draait de hele tweede zin om. Spielen bij Thérèse Cornips leverde in dit geval niet veel op: zij plaatst 'gereguleerde locomotieven' tegenover 'een nabuur-mammoet op zijn vrije, onordelijke rondgang' – fraai is anders, en ik was dus benieuwd wat Tovertaal ervan zou maken, ingesteld op de neutrale vertaalstand (wat dat is, heb ik overigens nog niet begrepen, volgens mij is vertalen nooit neutraal, maar dit terzijde). Welnu, dat leverde in een paar seconden het volgende op:

Het enige ietwat mistroostige in die kamer van Eulalie was dat je er vanwege de nabijheid van het viaduct 's avonds het klaaglijke fluiten van de treinen hoorde. Maar omdat ik wist dat dit geloei werd voortgebracht door ordelijke machines, was ik niet zo bang als wanneer ik bijvoorbeeld in een prehistorisch tijdperk had geleefd en niet ver weg een vrij en in het wilde rondlopende mammoet had horen brullen.

Eerlijk is eerlijk: dit is zeker niet slecht voor een hersen- en gevoelloze vertaalmachine. Op één punt scoort Tovertaal zelfs duidelijk beter dan Marjan Hof, want de hele mammoetvergelijking is in feite zuiver psychologisch: de situatie (vervaarlijke geluiden uit een onzichtbare bron) is in beide gevallen hetzelfde, alleen betekent het geloei in het ene geval gevaar en in het andere niet – 'niet ver weg' is dus veel logischer dan 'vlak naast me' (dat ik destijds overigens zelf heb geopperd). Ook het 'bijvoorbeeld' als vertaling van het hypothetische 'auraient pu' is inventief, en het 'klaaglijke fluiten van de treinen' doet meer aan ululerende nachtvogels denken dan

‘gehuil’. Kortom: Tovertaal geeft de menselijke concurrentie geen haarbreed toe. De enige twee dingen waar ik een klein vraagteken bij zet zijn het archaische, allerm minst neutrale ‘in het wilde’ (klakkeloos overgenomen uit de elektronische van Dale) en de ‘ordelijke machines’, die toch wat te veel doen denken aan ‘gedrag, vlijt en netheid’, zoals dat op de schoolrapporten van vóór de Mammoetwet heette.

Verder zijn er natuurlijk nog altijd de vele ludieke mogelijkheden die Tovertaal biedt, al moet ik eerlijk bekennen dat al die toeters en bellen me na ruim een halfjaar wat gaan vervelen. Het is een beetje zoals de filters in tekenprogramma’s: het effect ziet er spectaculair uit, maar na een keer of tien heb je het wel gezien, het komt altijd op hetzelfde neer. Spreektaal, archaische taal, ambtelijke taal, Tovertaal draait er zijn hand niet voor om (ja, ik begin hem inmiddels te personifiëren, maar dat komt waarschijnlijk ook door de irritante tovenaardie bij elk vertaalcommando dat je geeft in beeld verschijnt, zwaaiend met een fonkelend toverstokje: een echte *homunculus*). Ik zou dezelfde passage dus nog in allerlei stijlen en registers kunnen laten overzetten, maar ik wil me hier tot één voorbeeld beperken, dat nu eens niet laat zien hoe slim het programma is, maar hoe dom de lezer die denkt dat vertalen betekent: het opzoeken van het juiste woord in het woordenboek. Dit komt er namelijk uit wanneer ik Tovertaal op ‘Letterlijk’ zet (een functie die wat mij betreft weggelaten had mogen worden, en waarvan de naam overigens beter ‘Woordelijk’ had kunnen luiden):

De enige enigszins droevige zaak in die kamer van Eulalie was dat men er ’s avonds, wegens de nabijheid van het viaduct, het gekras van de treinen hoorde. Maar aangezien ik wist dat dat geloei uit geregelde machines voortkwam, ontzette het me niet zoals in een tijdvak van de prehistorie de kreten, geslaakt door een naburige mammoet op zijn vrije, ongecontroleerde wandeling, hadden kunnen doen.

Tot zover de mammoet, over naar de uitsmijter. Een van de eerste zinnen die ik Tovertaal heb laten vertalen toen ik het programma net had geïnstalleerd, was namelijk, u raadt het al: ‘Longtemps, je me suis couché de bonne heure.’ De snobs hebben het C.N. Lijsen nooit vergeven dat hij in de eerste zin van *Op zoek naar de verloren tijd* heeft verzuimd het woord ‘tijd’ op te nemen (waarmee de roman ook eindigt). Lijsen vertaalt: ‘Heel lang ben ik vroeg naar bed gegaan.’ Los van de vraag of Proust zelf wel zo’n groot gewicht hechtte aan het woordje ‘longtemps’ – in de drukproef heeft hij de beroemde zin zelfs willen vervangen door ‘Pendant bien des années, le soir, quand je venais de me coucher (...)’ – is natuurlijk ook het stilistische aspect van belang, en ‘heel lang’ bekt toch veel lekkerder dan ‘lange tijd’. Maar wat zegt het orakel, op de juiste manier geïnstreued? ‘Heel lang ben ik op tijd naar bed gegaan.’ De zoekgeraakte tijd hervonden, iedereen tevreden.

4. Groot nieuws voor de dichters

Poëzie vertalen is een heikele zaak. Vooral metrische en rijmende poëzie levert in vertaling maar al te vaak een bedroevend resultaat op, om een voor de hand liggende reden: hoe nauwer de vaargeul, hoe groter de kans dat het schip strandt, en vormvaste poëzie geeft de vertaler minder ruimte dan welke andere vorm van literatuur dan ook. Ik ken geen enkele metrische en rijmende vertaling die mij als tekst volledig overtuigt: rijm dwang, antimetrische verzen, lelijke parafrases, ook de allerbeste vertalers van dit soort poëzie ontkomen er niet aan. Toen ik onlangs in de gebruiksaanwijzing van Tovertaal las dat het programma ook rijmend en metrisch kon vertalen, was ik dan ook buitengewoon sceptisch, hoe verbluffend de verdere vertaalprestaties van het ding ook waren. Maar mijn nieuwsgierigheid was natuurlijk gewekt, en ik besloot de functie meteen uit te proberen op een sonnet van Raymond Queneau dat ik ooit had vertaald, maar waar ik niet tevreden over was. Het komt uit de bundel *Le Chien à la mandoline* en luidt in het Frans als volgt:

PROMÉTHÉE PLUS OU MOINS BIEN ENCHAÎNÉ

*Je suis las de nourrir un aigle pour lui-même
Il piétine et il traîne Il ne veut s'envoler
Ses ailes d'albatros l'empêchent de marcher
Alors il reste près du viscère qu'il aime*

*Parfois je lui demande une idée de poème
Mais il ne répond pas Mieux même il reste muet
Je ne sais s'il est vache ou bien s'il est discret
Il se borne à couvrir son ineffable flemme*

*J'en ai marre à la fin de cet oiseau géant
Qui le prend de très haut à cause de son mythe
Au point d'en oublier ce qui est bien séant*

*Je lui en foutrai moi d'un tel amusement
Ce me semble mon foie est loin d'être une truite
Au Caucase il ne faut pas de roi fainéant*

In de oorspronkelijke versie, verschenen in een bundeltje met achttien sonnetten van Queneau (mijn vertaaldebuut uit 1994), zag mijn vertaling er zo uit:

PROMETHEUS MIN OF MEER GOED GEKETEND

*Ik ben het beu een arend voor zichzelf te voeden
Wegvliegen wil hij niet Hij treuzelt hij blijft staan*

*Zijn albatrossenwleugels letten hem te gaan
Dus blijft hij 't ingewand waarvan hij houdt behoeden*

*Soms vraag ik hem om een idee voor een gedicht
Maar antwoord geeft hij niet of beter hij blijft zwijgen
Misschien doet hij 't expres misschien is het hem eigen
Zijn luihuid koesteren in al wat hij verricht*

*Ik kan die reuzenvogel onderhand wel schieten
Hij meent alles te mogen op grond van zijn mythe
Zozeer dat hij vergeet welgemanierd te zijn
Ik zál hem met zijn tijdverdrijf Wat denkt hij wel
Mijn lever is in mijn opinie geen forel
In de Kaukasus past geen luie soeverein*

Wat mankeert er aan deze vertaling? Erg veel. Het meest in het oog springende euvel is dat de kwatrijnen niet hetzelfde rijm hebben en de terzetten drie rijmuitgangen in plaats van twee, maar dat is nog maar het begin: 'letten hem te gaan' in r. 3 is erg lelijk, 'behoeden' in r. 4 is een duidelijk geval van rijmdwang, het metrum van r. 10 gaat mank, 'welgemanierd' in r. 11 staat vreemd in combinatie met 'vergeet', de splitsing in twee hoofdzinnen van r. 12 komt nogal gewrongen over, 'in mijn opinie' in r. 13 drukt de verkeerde nuance uit, en in r. 14 ligt de nadruk op de verkeerde lettergreep van Kaukasus en klinkt 'soeverein' te specialistisch. Maar het is niet hopeloos: het tweede kwatrijn is zonder meer geslaagd, het rijm schieten/mythe doet het goed (want het zijn twee krachtige, betekenisdragende woorden) en met het rijm wel/forel moet zeker iets beters te verzinnen zijn.

Eerst de kwatrijnen dan maar. De rijmfunctie van Tovertaal blijkt ook overweg te kunnen met van tevoren opgegeven rijmuitgangen, en als ik de uitgangen *-icht* en *-ijgen* invoer (met uitsluiting van de rijmwoorden uit het tweede kwatrijn, want het is niet de bedoeling dat die twee keer worden gebruikt) komt er als vertaling van het eerste kwatrijn het volgende uit:

*Ik ben de arend beu die mij de lever licht
Hij treuzelt en hij draalt Hij weigert op te stijgen
Het lukt hem niet zijn poten van hun plaats te krijgen
Dus houdt hij mijn orgaan nauwlettend in het zicht*

Oef. Er valt natuurlijk van alles op deze vertaling aan te merken, maar het resultaat mag er toch weer zijn. In ieder geval laat het programma zien dat er met de opgegeven rijmuitgangen wel wat te bereiken valt: de eerste regel is prachtig, de tweede kan niet beter, de rest is redelijk. Alleen is de verwijzing naar Baudelaires gedicht 'Le poète' (laatste regel: 'Ses ailes de géant l'empêchent de marcher') helaas verloren gegaan, ongetwijfeld omdat ik de optie 'intertekstualiteit' niet had aangevinkt. Verder zal 'mijn orgaan' in het Nederlands waarschijnlijk verkeerd

worden opgevat, en dat is natuurlijk niet de bedoeling. Een kleine aanpassing van de instellingen levert het volgende op:

*Ik ben de arend beu die mij de lever licht
Hij treuzelt en hij draalt Hij weigert op te stijgen
Lam als een albatros is hij niet weg te krijgen
Zijn ogen blijven gulzig op mijn klier gericht*

Mijn klier? Het zou kunnen, hoewel ook daar onmiddellijk de associatie met een andere betekenis van het woord dreigt; misschien zou 'kwab' beter zijn. De albatrosverwijzing is nu ook verwerkt, al is de grammaticale constructie een beetje dubieus (lijkt me een galli- of anglicisme) en blijft een voetnoot voor de Nederlandstalige lezer noodzakelijk. Overigens vind ik de vooropplaatsing van het woord 'Lam' ritmisch gezien erg mooi, omdat het jambische metrum (de Nederlandse versvoet bij uitstek, en dus een goed equivalent voor de Franse alexandrijn met zijn twee vaste en twee vrije heffingen) daardoor wordt behoed voor monotonie, zonder nu direct antimetrisch te worden. Hoe dan ook, deze vertaling is een goed uitgangspunt om zelf aan verder te werken, en dat zal ik dus zeker doen voor de Queneaubundel die ik aan het maken ben. Ook de twee subtiele verbeteringen die Tovertaal desgevraagd suggereert voor het tweede kwatrijn zal ik zeker overnemen:

*Soms vraag ik hem om een idee voor een gedicht
Maar antwoord geeft hij niet Sterker nog hij blijft zwijgen
Misschien doettiet expres misschien is het hem eigen
Zijn luiheid koesteren is al wat hij verricht*

Dan de terzetten. Het is niet zo erg dat daarin drie rijmuitgangen worden gebruikt in plaats van twee, want dat is tenslotte de officiële regel. Laten we het dus maar eens proberen met de rijmwoorden die al goed waren bevonden: schieten/mythe, wel/forel. Na een paar minuten rekenen (dit is zwaar werk!) komt Tovertaal met de volgende oplossing:

*Ik kan die reuzenvogel onderhand wel schieten
Hij mag zich dan heel wat verbeelden door zijn mythe
Maar z'n manieren zijn behoorlijk ondermaats*

*Wat denkt dat beest met zijn perverse hobby wel?
Mijn lever ziet er toch niet uit als een forel
Voor luie vorsten heeft de Kaukasus geen plaats*

Ik weet niet hoe het u vergaat, maar zelf voel ik er veel voor om dit letterlijk zo te gebruiken. Alle bezwaren van de vorige versie zijn weggenomen, en eigenlijk blijft er maar één klein smetje over, dat weer zal moeten worden opgepoetst met een noot: 'roi fainéant' in de laatste regel betekent niet alleen 'luie koning', het is ook een vaste

term die wordt gebruikt voor de laatste Merovingers en als zodanig doorgaans wordt vertaald met ‘vadsige koningen’ – wat hier niet in de versregel past. Jammer maar helaas.

De conclusie moge duidelijk zijn: mijn scepsis was onterecht, Tovertaal heeft zijn naam opnieuw eer aangedaan. Eigenlijk heb ik in alle tijd (ongeveer een jaar) dat ik er nu mee werk geen enkel onderdeel ontdekt waarop het programma niet even goed of beter presteert dan een vertaler van vlees en bloed. Overigens betekent dat zeker niet, zoals een uitgever (van wie ik me de naam niet wens te herinneren) onlangs triomfantelijk meende te mogen concluderen, dat uitgeverijen binnenkort al het vertaalwerk binnenshuis kunnen laten doen, met hooguit een kleine opknopbeurt achteraf door een menselijke vertaler. Het bepalen van de juiste vertaalstrategie, zowel op macro- als op microniveau, is en blijft mensenwerk: dat zal een machine nooit kunnen, en een stagiair met een computer dus ook niet – tenzij hij beschikt over voldoende tijd en vertaalinzicht, een combinatie die op die plek vrij onwaarschijnlijk lijkt.

Tovertaal is een programma dat alleen met een goede vertaler achter de knoppen een goede vertaling kan maken, het is dus niet zomaar een aardig speeltje voor computerfreaks, zoals Nelleke van Maaren veronderstelt in het *Lira bulletin* dat afgelopen weekend in de bus viel. Vergelijk het nog maar eens met een schip: om goed te kunnen varen is stuurmanskunst (in dit geval literair inzicht en stijlgevoel) noodzakelijk en kennis van de techniek (de manier waarop het programma werkt) hooguit mooi meegenomen. Joannes Fortman heeft dat in zijn poëtische beschouwing ‘Groot nieuws voor de dichters’ heel goed begrepen: ‘Gy, nooitvolprezen kunst, uit godlyk zaad geteelt, / Die met uw Tovertaal de vlugge zinnen streelt!’ (*Dichtlievende mengelingen*, p. 134).

Dit is de laatste van de vier tests. Het is mijn gewoonte geworden elke aflevering te besluiten met een uitsmijter, en dat wil ik ook dit keer graag doen. Tovertaal heeft namelijk nog één prachtige mogelijkheid die tot nog toe niet ter sprake is gekomen: het programma kan ook zelf schrijven. Voer het onderwerp, het genre, de toon, de stijl, de lengte en eventueel een of meer details in, en binnen enkele minuten verschijnt er in perfect Nederlands (of Frans, of Chinees, afhankelijk van de geïnstalleerde taalmodules) een al even perfecte (of desgewenst gebrekkige) tekst in beeld. Ik hoef geen voorbeelden te geven, want die hebt u al gelezen: deze vier tests zijn door het programma zelf geschreven. Ik ben Tovertaal.